

J. W. H. Konst, *Fortuna, fatum en providentia dei in de Nederlandse tragedie 1600-1720* (Hilversum: Verloren, 2003, 384 blz., €32,-, ISBN 90 6550 745 0).

In het zeventiende-eeuwse Nederland ontstond een rijke dramaliteratuur. Talrijke nog bekende auteurs als Bredero, Hooft en Vondel schreven tragedies en ook tegenwoordig volstrekt vergeten schrijvers als Rotgans en Huydecoper waagden zich eraan. Konst, als Neerlandicus verbonden aan de Freie Universität Berlin, heeft het werk van twaalf auteurs, in totaal 35 tragedies, geanalyseerd en laat zo de hele toneelcanon tussen 1600 en 1720 de revue passeren. Hij wil de zeer afwisselende manier bespreken waarop de auteurs de interactie tussen vorm en inhoud uitwerken, en vooral bekijken hoe zij de morele verantwoordelijkheid van de mens bij zijn optreden in de wereld weergeven. In vrijwel alle drama's komt de voorzienigheid Gods voor, waarmee de handelende personen rekening hebben te houden. Dan doemt het probleem op hoe die voornemens van God gekend kunnen worden. En dat is nog niet alles want ook de christelijk 'aangepaste' antieke goden laten zich horen. De invloed van de klassieken blijkt ook uit het ingrijpen van *fortuna*, de wisselvalligheid. Om die heidense godheid echter binnen het raamwerk van de almacht Gods te houden werd zij als werktuig der voorzienigheid gezien. Vervolgens haalde men het *fatum* aan als factor die de a priori door God vastgelegde 'dienstregeling' van het aardse bestaan ten uitvoer legde. Maar dat kon ook anders. Dit noodlot was van het stoïcijnse fatalisme afgeleid, versloeg eigenlijk God en goden met overmacht en werd daarom, behalve door enkele auteurs laat in de eeuw, algemeen verworpen.

De toneelliteratuur die dit allemaal verwerkte is in vier stadia in te delen: eerst het senecaans-scaligeraanse toneel zoals bij Hooft, gekenmerkt door een veelvoud van snel op elkaar volgende, schijnbaar toevallige ontwikkelingen, die beheerst werden door Gods wereldplan. Het vroege werk van Vondel, tot 1640, lijkt daarop. Later gaat Nederlands grootste tragedieschrijver over op het uiteenzetten van het gewetensconflict, dat de hoofdpersonen beheerst door twee tegenovergestelde, gewaardeerde en mogelijke handelingsalternatieven. Zij moeten kiezen en kunnen niet langer lijdend object van de verwickelingen zijn: elk mens heeft een vrije wil voor God. Het werk van Vos en Meyer laat daarentegen de voorzienigheid buiten beschouwing. Hierin moet de mens door een orgie van gruwelijkheid buigen voor het *fatum* en het kwaad regeert in dit noodlotsuniversum. Het laat zeventiende-eeuwse Frans-classicistische toneel wilde een modernisering naar Frans model doorvoeren. Nu dienden er geen theologische leerstellingen meer op het toneel te worden behandeld. Het ging om de strijd tussen goed en kwaad. Wie kwaad deed wist dat. Helden keren zich in dienst van slachtoffers tegen schurken en trekken het initiatief naar zich toe.

Konst geeft ons in zijn diepgaande analyses van de teksten een (toneel)wereld terug die niet meer present was. De hierboven gegeven samenvatting vereenvoudigt de uit bijbelse en mythologische stof gehaalde handelingen aanzienlijk. Maar het geheel is interessant voor de historicus die zich bezighoudt met de ideeëngeschiedenis van de zeventiende eeuw. Jammer genoeg wordt hij bij lezing van dit boek ernstig teleurgesteld. Want Konst beperkt zich puur tot tekstanalyse, vrijwel zonder enige historische achtergrond. En dat voor iemand die zich beroept op het werk van W. A. P. Smit, die zijn studies wel degelijk van een historische context voorzag. In de inleiding zegt Konst geen studie van begrippen te willen ondernemen en ook theorieën uit de zeventiende eeuw over de *providentia dei* buiten beschouwing te willen laten. Dat geldt ook voor het vraagstuk van de vrije wil. Hij meent wel enige aandacht aan het allerbekendste te moeten wijden. Bij zijn behandeling van het neostoïcisme besteedt hij daarom ruimte aan Boethius en Lipsius. Ook Grotius' *Bewijs van de ware godsdienst* komt ter sprake. Er moet echter naar Konst's overtuiging geabstraheerd worden en er mag niet naar de godsdienstige

overtuiging van de auteurs verwezen worden. Zijn boek wordt daardoor wel bijzonder vlak. De auteur stelt zich nooit vragen waaróm zich bepaalde ontwikkelingen in de tragedieschrijverij voordoen. Deze teksten zijn toch allemaal in een bepaalde historische situatie tot stand gekomen en vele auteurs (Vondel niet in de laatste plaats) reageerden op politieke gebeurtenissen. Het eigenaardige is dat Konst zich moedwillig voor dat perspectief lijkt af te sluiten terwijl zijn literatuurlijst wel degelijk studies in die richting bevat.

Nu zou gezegd kunnen worden dat zijn ontleding van de drama's op zichzelf al waardevol is. Maar laten we eens naar Vondel kijken. Keer op keer beklemtoont Konst de breuk in de tendens van diens tragedies rond 1640. Maar hij komt kennelijk nooit op het idee die op zijn minst in verband te brengen met Vondels bekering tot het katholicisme, terwijl hij wèl meldt dat diens *Bespiegelingen van Godt en godtsdienst* leunde op Thomas van Aquino, de Spanjaard Molino en Roberto Bellarmino 'een jezuïet afkomstig uit Italië.' (sic!) (174) Er wordt in het kader van het probleem van de vrije wil wel aandacht aan de zestiende-eeuwse polemiek daarover tussen Luther en Erasmus gewijd, maar niet aan het katholieke standpunt op dit gebied. Naar de opvatting van Konst volgde Vondel alleen het gematigde standpunt van de arminianen door de strikte predestinatieleer af te wijzen. En waarom zijn *Faëton* bij uitzondering mythologische stof bevat vraagt Konst zich evenmin af, noch of er misschien politieke implicaties waren toen Vondel de tragedie in 1663 schreef. Zonder twijfel een boek voor een speciale groep Neerlandici.

E. O. G. Haitsma Mulier

W. van Bunge, e. a., ed., *The dictionary of seventeenth and eighteenth-century Dutch philosophers*, I, A-J, II, K-Z (Bristol: Thoemmes Press, 2003, xxii + 1116 blz., €350,-, ISBN 1 85506 966 0).

Ruim elfhonderd bladzijden lemmata gewijd aan Nederlandse filosofen uit de zeventiende en achttiende eeuw! Ik wist niet eens dat we er zoveel hadden, zou de eerste gedachte van de lezer kunnen zijn die de zeer fraai uitgegeven twee delen van de *Dictionary* in handen krijgt. Maar bij nader inzien blijkt het te gaan om denkers van allerlei aard. Het is bepaald zaak om de 'Introduction' en 'How to use the *Dictionary*' goed te lezen. 'Dutch' slaat op de Republiek, wier bestaan hier aanvangt met de Unie van Utrecht (1579) en eindigt met de stichting van het Koninkrijk Holland (1806). Op die manier kunnen er nog belangrijke figuren uit het einde van de zestiende eeuw alsmede hun evenknieën uit de Patriottentijd en de Bataafse Republiek worden opgenomen. 'Dutch', toegepast op de opgenomen personen, betekent niet per se 'geboren in de Republiek' of 'geboren in de Noordelijke Nederlanden', maar in ieder geval wel 'aldaar werkzaam' gedurende enige periode in hun leven. Er is dus een plaatsje ingeruimd voor zowel René Descartes en John Locke als Johannes Regius, voor zowel Samuel Koenig als Isaac Orobio de Castro. Deze vijf zouden allen door de lezer onbekommerd als filosofen pur sang kunnen worden geduid. Wat betreft Descartes en Locke zal niemand dat waarschijnlijk willen betwisten. Descartes' tegenstander, de Zuid-Nederlander Johannes Regius, die maar volhield dat het cartesianisme het spinozisme had mogelijk gemaakt, kan ook gelden als een echte filosoof, zij het dat hij waarschijnlijk in de vergetelheid was geraakt en niet in de *Dictionary* terecht was gekomen als hij niet zo tegen Descartes tekeer was gegaan, want in de grond was hij een saaie aristotelicus gebleven. De achttiende-eeuwse Zwitserse balling en wetenschapsfilosoof Samuel Koenig verdient zijn lemma omdat hij de leer van de Marburgse filosoof Christian Wolff met die van Isaac Newton trachtte te verzoenen. Isaac Orobio de Castro,